

Locus jako diffinitio

Rozumienie kategorii „miejsca” w czasach karolińskich

Antoni Żrebiec

(Uniwersytet Warszawski, Wydział Filozofii)

1. Wprowadzenie

W podręcznikach do historii filozofii, nawet tych poświęconych wyłącznie średniowieczu, omówienie filozofia X wieku nie zajmuje wiele miejsca, a okres ten powszechnie uznawany jest za *saeculum obscurum*¹. Tymczasem na początku napisanego w latach 927–942 monumentalnego poematu opata Cluny Odon, za-tytułowanego *Occupatio*, odnajdujemy szereg niezwykle oryginalnych rozważań teologicznych i kosmologicznych oraz ogólną charakterystykę całej stworzonej rzeczywistości². W jednym miejscu poeta-mnich pisze:

Każda rzecz ma w przestrzeni miejsce na zewnątrz, nie w sobie –

Gdyby miała je w sobie, to sama byłaby miejscem.

Jakie więc jest miejsce świata, poza którym nic nie ma?³

¹ Wyjątkiem na tle innych opracowań jest synteza myśli wczesnego średniowiecza autorstwa Johna Marenbona, w której filozofia X wieku oraz problematyka wczesnej recepcji pism Arystotelesa na Zachodzie zostały obszernie omówione; zob. J. Marenbon, *Early Medieval Philosophy (480–1150). An Introduction*, London–New York 1988, s. 71–89.

² Szerokim wprowadzeniem do poematu Odon jest studium K. Białas, *Ideal mnicha czy ideał człowieka? Myśl antropologiczna w Occupatio Odon z Cluny*, w: Odon z Cluny, *Occupatio*, tłum. E. Buszewicz, „Źródła Monastyczne”, t. 98, cz. 1, Kraków [w druku]. Początkowy fragment poematu poświęcony stworzeniu świata omawiam w A. Żrebiec, *Topon atque usian telon dat rebus et archin. Bóg, świat i kategorie w Occupatio I,1–63*, w: Odon z Cluny, *Occupatio*, tłum. E. Buszewicz, „Źródła Monastyczne”, t. 98, cz. 2, Kraków [w druku].

³ Odon z Cluny, *Odonis Abbatis Cluniacensis Occupatio*, I,30–32, wyd. A. Swoboda, Lipsiae 1900, s. 3: „Est cuicumque rei locus extra, haud intro locali; / Si locus intro foret, magis ipsa loco locus

Kategoria „miejsca” (*locus*), o której wspomina opat Cluny, była jednym z centralnych pojęć filozofii IX i X wieku. Celem artykułu jest ukazanie, jak twórcy w tym okresie autorzy rozumieli pojęcie *locus*, utożsamiane przez nich z jedną z dziesięciu arystotelesowskich kategorii. Analiza krótkich definicji, które odnajdujemy w tekstach takich myślicieli, jak Alkuin, Eriugena, wspomniany Odon z Cluny, a także w anonimowych glosach ukaże, jak w twórczy sposób reinterpretowali oni oryginalne pojęcie Arystotelesa, formułując różnorodne, choć nie-wykluczające się wzajemnie ujęcia.

2. Odon i Arystoteles

W cytowanym fragmencie trudno nie dostrzec bezpośredniego nawiązania do *Fizyki*, w której Stagiryta w następujących słowach definiuje miejsce (τόπος):

- 1) miejsce jest tym, co bezpośrednio otacza to, czego jest miejscem;
- 2) nie jest częścią rzeczy;
- 3) bezpośrednio miejsce rzeczy nie jest ani większe, ani mniejsze od niej;
- 4) miejsce może być z każdej rzeczy opróżnione i od niej oddzielone. A w dodatku:
- 5) każde miejsce ma górę i dół, a każde ciało z natury dąży do właściwego sobie miejsca, tzn. bądź do góry, bądź na dół, i tam trwa⁴.

W szczególności punkty 1 i 2 zdają się bezpośrednio uchwytywać założenie opata Odon, które prowadzi go do retorycznego pytania o „miejsce świata”. Podobny wniosek wyprowadza zresztą Arystoteles w odniesieniu do pojęcia całości (τό πᾶν). Nieco dalej w *Fizyce* pisze on: „całość nie zajmie żadnego miejsca, bo co jest gdzieś, jest również czymś i musi mieć koło siebie coś, co otacza. Lecz poza światem nie ma już niczego na zewnątrz i wskutek tego wszystko musi się w nim zawierać”⁵.

esset. / Quid locus est mundo, qui extra se nil habet, ergo?”. Tłumaczenie wszystkich cytowanych fragmentów *Occupatio* pochodzi z: Odon z Cluny, *Occupatio*, tłum. E. Buszewicz, „Źródła Monastyczne”, t. 98, cz. 3, Kraków [w druku].

⁴ Arystoteles, *Fizyka*, IV,4, 210b–211a, tłum. K. Leśniak, w: tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. 2, Warszawa 1990, s. 88.

⁵ Tamże, IV,5, 212b, s. 92.

Wskazane zbieżności warto usytuować w szerszym historycznym kontekście średniowiecznej recepcji pism Arystotelesa na Zachodzie, którą można podzielić na dwa okresy. Pierwszy, rzadziej omawiany w literaturze, wiąże się z popularnością Arystotelesowskich *Kategorii* już w czasach karolińskich (VIII–X wiek). Tekst ten znany był przede wszystkim za pośrednictwem przypisywanej św. Augustynowi i dość rozpowszechnionej parafrazy *Categoriae Decem* oraz dzięki tłumaczeniom Boecjusza, który przełożył *Kategorie* i *Hermeneutykę*, opatrując te dzieła komentarzami⁶. Druga, dużo lepiej rozpoznana przez badaczy faza recepcji myśli Stagiryty na Zachodzie, przypada na okres od połowy XII po wiek XIII, kiedy za sprawą kontaktu z filozofią i kulturą arabską zostały przełożone na łacinę pozostałe pisma *Corpus Aristotelicum*, stwarzając przestrzeń do ich twórczej recepcji w czasach dojrzałej scholastyki.

Biorąc pod uwagę, że w dostępnych we wczesnym średniowieczu traktatach logicznych refleksja na temat pojęcia τόπος nie została rozwinięta, naturalnie nasuwa się pytanie, skąd Odon znał Arystotelesowską definicję „miejsca” (τόπος, *locus*) w czasach, gdy tekst *Fizyki* nie był na Zachodzie dostępny. Związła rekonstrukcja karolińskiej recepcji poglądów Stagiryty ukaże, jak sądzę, parę wątków, które w filozofii wieku X pozostawały szczególnie żywe.

3. Od *Categoriae Decem* do Alkuina i Eriugeny

W samych *Kategoriach* komentatorzy mogli odnaleźć dwie lakoniczne wzmianki na temat „miejsca”, na pierwszy rzut oka wymagające uzgodnienia. W oryginalnej Arystotelesowskiej liście dziesięciu kategorii pojęcie „miejsca” (τόπος) nie występuje. Obok innych kategorii Stagiryta wymienia „gdzie” (ποῦ), dookreślając swą myśl przez odwołanie do przykładu: „gdzie? na przykład: w Lykeionie, na agorze”⁷. W wersji łacińskiej, którą odnajdujemy u Boecjusza, oraz pseudo-Augustyńskiej parafrazie nazwa ta została oddana dosłownie jako *ubi* (gdzie). Poza wspomnianym tu i powtórzonym w IX rozdziale *Kategorii* przykładem Stagiryta

⁶ Zob. J. Marenbon, *Eriugena, Aristotelian Logic, and the Creation*, w: *Eriugena and Creation. Proceedings of the Eleventh International Conference on Eriugenian Studies, Held in Honor of Edouard Jeuneau, Chicago, 9–12 November 2011*, red. W. Otten, M.I. Allen, Turnhout 2014, s. 350–357.

⁷ Arystoteles, *Kategorie*, 4, 2a,1–2, w: *Aristotelis Categoriae et Liber de Interpretatione*, wyd. L. Minio-Paluello, Oxford 1949, s. 5: „ποῦ δὲ οἶον ἐν Λυκείῳ, ἐν ἀγορᾷ”; por. tamże, 9, 11b, s. 33.

nie analizuje kategorii „gdzie” (ποῦ), znacząco utrudniając zadanie interpretatorom. W traktacie szczegółowo omawia jedynie cztery z dziesięciu wymienionych kategorii: substancję, ilość, jakość i stosunek. Pojęcie „miejsca” (τόπος) Arystoteles wzmiankuje jednak w *Kategoriach* w zupełnie innym kontekście, zdecydowanie bliższym definicji z *Fizyki*, gdzie τόπος stanowi granicę przestrzeni, w której sytuuje się konkretne ciało. Stagiryta zaznacza, że tak rozumiane miejsce jest jedną z „ilości ciągłych” (πόσος συνεχής)⁸. Τόπος nie należy więc do kategorii „gdzie” (ποῦ), lecz „ile” (πόσος), co dla komentatorów musiało stwarzać zasadniczą trudność. Niejednoznaczność pojęcia miejsca dotyczyła w równym stopniu także czasu, który jako „kiedy” (ποτε) jest jedną z dziesięciu kategorii, zaś jako χρόνος również należy do „ilości ciągłych”. Zarówno w *Categoriae Decem*, jak i w późniejszych komentarzach do traktatu „gdzie” i „kiedy” będą najczęściej interpretowane łącznie.

Trudności z uchwyceniem zależności między kategoriami *ubi* i *quando* a pojęciami *locus* i *tempus* (czas) można odnaleźć już w przypisywanej Augustynowi parafrazie, która w czasach karolińskich stanowiła – obok *Isagogi* Porfiriusza – główne źródło wiedzy na temat Arystotelesowskiej logiki. Oprócz streszczenia zasadniczych myśli z oryginalnego traktatu *Categoriae Decem* zawiera dodatkowe krótkie rozdziały omawiające kategorie pominięte przez Stagirytę. Jeden z nich, o tytule *De ubi et quando*, warto przytoczyć w całości:

[Kategorie] „gdzie i kiedy” (*ubi et quando*) wydają się miejscem i czasem (*locus et tempus*), podczas gdy wcale nie są, lecz są w miejscu i w czasie, jak na przykład: w Rzymie, w senacie, przed godziną trzecią, po miesiącu marcu. Te są, jak mówimy, w miejscu i w czasie, nie są zaś miejscem i czasem. Właściwie tak jak Arystoteles przechodzi nad [tymi] kategoriami [uznając je] za jasne i niepotrzebujące żadnego wytłumaczenia, tak my również uczynimy. Co do miejsca bowiem i czasu wśród wszystkich filozofów istnieje dawne i ważne pytanie. Jedni utrzymują, że są one cielesne, inni natomiast uważają je za pozabawione ciało⁹.

⁸ Arystoteles, *Kategorie*, 6, 5a,8–14, dz. cyt., s. 14; „Ciągłość” dla Arystotelesa oznacza miarę wielkości tego, co nie składa się z jednostek, na przykład ciało, linii, powierzchni i brył, w przeciwieństwie do „ilości oddzielonych” (διωρισμένος), oznaczających przeliczalną liczbę.

⁹ *Anonymi Paraphrasis Themistianiana (Pseudo-Augustini Categoriae Decem)*, 145–146, wyd. L. Minio-Paluello, w: *Aristoteles Latinus*, I.1–5. *Categoriae vel Praedicamenta*, Bruges 1961, s. 167 (dalej: *Categoriae Decem*): „Ubi et quando videntur locus et tempus esse cum non sint; sed sunt in loco et in tempore, ut Romae, in senatu, ante horam tertiam, post mensem martium.

Autor *Categoriae Decem* usiłuje wyraźnie uchwycić różnicę pomiędzy *ubi* i *quando* a pojęciami *locus* i *tempus*. „Gdzie” i „kiedy” oznaczają zawsze określenie pewnej rzeczy będącej w konkretnym *locus* i *tempus*, nie są jednak z nimi utożsamiane. Pojawiające się dalej pytanie o cielesny lub niecielesny status miejsca i czasu wskazuje na późnoantyczny kontekst powstania dzieła, którego zaginiony grecki oryginał przypisywany jest przez niektórych badaczy żyjącemu w IV wieku pogańskiemu filozofowi Temistiosowi¹⁰. Status *locus* rozumianego w duchu Arystotelesowskiej *Fizyki* raczej jako granica, w której zawiera się przedmiot, niż jego fizyczne położenie, mógł rodzić pytanie o to, czy ową granicę należy uważać za cielesną, czy abstrakcyjną.

Warto dodać, że w okresie dominacji filozofii neoplatońskiej teorię samych dziesięciu kategorii interpretowano zgodnie z *Isagogą* Porfiriusza jako naukę nie tyle o językowych predykatkach, ile o najwyższych rodzajach¹¹. Pytanie o ich bytowy status stanowi więc pewną wersję sporu o uniwersalia¹². Postawienie kwestii cielesności miejsca i czasu antycypuje zarazem sposób, w jaki będą one traktowane we wczesnym średniowieczu.

O ile autor *Categoriae Decem* próbuje jeszcze ukazać odrębność kategorii *ubi* i „miejsca” (*locus*), o tyle późniejsi autorzy bezpośrednio je ze sobą utożsamiają. Izydor z Sewilli w powszechnie czytanej już we wczesnym średniowieczu encyklopedii umieszcza na liście dziesięciu kategorii nie *ubi* i *quando*, lecz *locus* i *tempus*¹³. Dwa wieki później mistrz Szkoły Pałacowej Karola Wielkiego, Alkuin, w dialogu *O dialektyce* wśród kategorii wymienia jeszcze *ubi* i *quando*¹⁴, jednak na pytanie: „Co możesz powiedzieć o «gdzie» i «kiedy?»” utożsamiony z nim boha-

Haec, ut diximus, in loco sunt et in tempore, non locus et tempus. Denique, ut claras et nullius tractatus indigas categorias, Aristoteles quoque transgressus est; quod nos etiam faciemus: de tempore enim et loco inter summos philosophos vetus et magna quaestio est, quibusdam volentibus haec corporata esse, aliis vero sine corporibus aestimari”; tłum. własne.

¹⁰ Zob. L. Minio-Paluello, *Praefatio*, w: *Aristoteles Latinus*, I,1–5..., dz. cyt., s. LXXVII–LXXX.

¹¹ Porfiriusz z Tyru, *Porphyrii isagoge et in Aristotelis categorias commentarium*, I,6,6–7, wyd. A. Busse, Berlin 1887 (dalej: *Isagoga*); por. J. Marenbon, *John Scottus and the 'Categoriae Decem'*, w: *Eriugena. Studien zu seinen Quellen*, red. W. Beierwaltes, Heidelberg 1980, s. 119–120.

¹² Zagadnienie to odpowiada drugiemu ze słynnych pytań z *Isagogi* Porfiriusza poświęconych uniwersaliom; zob. tenże, *Isagoga*, I,14–16, dz. cyt.

¹³ Izydor z Sewilli, *Etymologiarum sive originum libri XX*, II,26,5, wyd. W.M. Lindsay, t. 1, Oxford 1911.

¹⁴ Alkuin, *De dialectica*, w: *Patrologia Latina*, t. 101, wyd. J.P. Migne, Paris 1863, kol. 955A (wydanie polskie: Alkuin z Yorku, *O dialektyce*, tłum. M. Michałowska, w: *Człowiek i świat wokół niego. Studia z filozofii średniowiecznej*, red. M. Manikowski, Wrocław 2008, s. 112).

ter odpowiada: „Cóż innego jak to, że «gdzie» znaczy w miejscu, a «kiedy» w czasie?”. Zaraz potem autor dodaje zaczerpniętą wprost z *Categoriae Decem* uwagę na temat różnicy między *ubi* jako *in loco* a samym pojęciem *locus*¹⁵. Ostatecznego utożsamienia „gdzie i kiedy” z „miejszem i czasem” dokonuje w *Periphyseonie* Jan Szkot Eriugena. Autor formułuje nie tylko listę dziesięciu kategorii zawierającą łacińskie pojęcia *locus* i *tempus*, lecz również analogiczną wersję grecką, która różni się od Arystotelesowskiej zarówno pod względem nazw konkretnych kategorii, jak i ich kolejności. Korzystając z dostępnych pomocy translatorskich, Eriugena przetłumaczył łacińską listę wtórnie na grekę, próbując uwidocznić jej dawność i powagę. W miejscu gdzie Stagiryta pisał *ποῦ* i *ποτέ*, u Jana Szkota widnieje *ΤΟΠΟΣ* i *ΧΡΟΝΟΣ*¹⁶.

Obok stopniowego utożsamienia pojęć *ubi* i *locus* we wczesnośredniowiecznej recepcji *Kategorii* pojawia się także inne rozumienie miejsca, bliższe definicji z Arystotelesowskiej *Fizyki*. Parafrazując tekst na temat *τόπος* jako „ilości ciągłej”, autor *Categoriae Decem* stwierdza, że miejsce „otacza (*circumdat*) ciało” i jest zajmowane (*occupare*) przez jego części tak, że nie można oddzielić go od konkretnego ciała, co sprawia, że jest z nim z konieczności związane (*cohaerens*)¹⁷. Choć definicja ta wyraża koncepcję z *Fizyki* jedynie częściowo, intuicje łączące „miejsce” z granicą ciała musiały pozostawać żywe jeszcze we wczesnym średniowieczu. W wydanym przez Marenbona zbiorze tekstów filozoficznych napisanych na przełomie VIII i IX wieku w kręgu Alkuina odnajdujemy bowiem następującą definicję: „Miejsce jest niecielesną objętością, którą granica ciał jest

¹⁵ Tamże, kol. 962A: „K: Quid habes de ubi et quando dicere? A. Quid aliud, nisi quod ubi in loco et quando in tempore significant? Nam omne corpus necesse est locum aliquem, in quolibet tempore occupare; ut, Romae in senatu fui, ante horam tertiam, post Martium mensem. Haec in loco et tempore esse debent; non locus et tempus”.

¹⁶ Jan Szkot Eriugena, *Periphyseon. Księga Pierwsza*, tłum. A. Kijewska, Kęty 2009, s. 128–129. Na temat zmian dokonanych przez Eriugenę w liście dziesięciu kategorii zob. Ch. Erismann, *Between Greek and Latin: Eriugena on Logic*, w: *A Companion to John Scottus Eriugena*, red. A. Guuu, Leiden 2020, s. 98–100. Christophe Erismann sugeruje, że Jan Szkot mógł albo przetłumaczyć listę kategorii wtórnie z łaciny na grekę, albo korzystać z innego, niezachowanego do dzisiaj źródła. Biorąc jednak pod uwagę charakterystykę tłumaczeń Eriugeny, w których konkretnym pojęciom greckim odpowiadał ściśle określony łaciński ekwiwalent, skłaniam się ku tezie o wtórnym tłumaczeniu. Na temat pracy translatorskiej Jana Szkota zob. É. Jeauneau, *Jean Scot Érigène et le Grec*, „Archivum Latinitatis Medii Aevi” 1978, t. 41, s. 5–50; P. Rorem, *Eriugena’s Commentary on the Dionysian “Celestial Hierarchy”*, Toronto 2005, s. 47–75.

¹⁷ *Categoriae Decem*, 78, dz. cyt., s. 150: „Locus autem, quoniam corpus quodcumque circumdat et corporis partibus occupatur, ita communi termino partitur quemadmodum partitur et corpus, ac propterea necesse est eum ‘cohaerentem’ ut caetera nominari”.

otoczona i którą ciało od ciała jest oddzielone¹⁸. Anonimowy autor nie tylko rozstrzyga tu wspomnianą w *Categoriae Decem* kwestię niecielesności „miejsca”, ale też przeformułowuje myśl Arystotelesa, wskazując na szczególną cechę *locus* jako pozwalającego wyróżnić w przestrzeni konkretne, niezależne od siebie ciała. Głębką zmianę w karolińskiej interpretacji *locus* jako zewnętrznej granicy przyniesie jednak dopiero Jan Szkot Eriugena.

4. Eriugena i *Ambigua ad Iohannem* Maksyma Wyznawcy

Rozwinięta na kartach *Fizyki* Arystotelesowska nauka o „miejscu”, choć nie była na Zachodzie dostępna w oryginalnym tekście Stagiryty, częściowo zachowała się w licznych tekstach autorów późnej starożytności. Myśl perypatetycka była znana i twórczo przekształcana nie tylko przez filozofów pogańskich, lecz również greckich Ojców Kościoła.

W przekazaniu oryginalnych myśli na temat pojęcia τόπος szczególną rolę odegrały przetłumaczone w IX wieku na łacinę przez Eriugenę pisma Maksyma Wyznawcy. Ten ostatni w swoich *Ambigua ad Iohannem* znacząco reinterpretuje Arystotelesowską definicję miejsca. Określenie τόπος jako „bezpośredniej i nieruchomej granicy ciała otaczającego¹⁹” przeformułowuje w ten sposób: „[miejsce to] zawierająca granica, w której zawiera się to, co zawierane [τό πέρας τοῦ περιέχοντος, ἐν ᾧ περιέχεται τό περιεχόμενον]”, dodając dwie własne definicje dotyczące miejsca całości (kosmosu):

- a) Miejsce jest zewnętrznym obwodem wszystkiego [τόπος ἐστὶν ἡ ἔξω τοῦ παντός περιφέρεια ἢ] lub
- b) zewnętrznym uporządkowaniem wszystkiego [ἡ ἔξω τοῦ παντός θέσις]²⁰.

Analizując przywołane definicje, Carlos Steel zwrócił uwagę na dwa zasadnicze odstępstwa od pierwotnej myśli Stagiryty. Po pierwsze, próbując określić relację „miejsca” do całego uniwersum (τό πᾶν), Maksym bezpośrednio wyklucza

¹⁸ *The Munich Passages*, XIV, w: J. Marenbon, *From the Circle of Alcuin to the School of Auxerre. Logic, Theology, and Philosophy in the Early Middle Ages*, Cambridge 1981, s. 166: „Locus est incorporea capacitas qua extremitates corporum ambiuntur et qua corpus a corpore seiungitur”.

¹⁹ Arystoteles, *Fizyka*, IV,4, 212a, dz. cyt., s. 91.

²⁰ Maximos Confessor, *The Ambigua*, X,38, wyd. N. Constat, t. 1, Cambridge 2014, s. 292; tłum. własne.

Arystotelesowskie przekonanie, że całość, przez nic nieograniczona, nie może mieć „miejsca”. Po drugie, używając technicznego pojęcia $\theta\epsilon\acute{\iota}\sigma\iota\varsigma$, autor zdaje się przekonywać, że „miejsce” całości oznacza nadany jej przez Boga, a więc z zewnątrz, właściwy porządek²¹. Wspomniany badacz ukazał ponadto znaczącą zmianę, jaką interpretując ten fragment, wprowadził Jan Szkot Eriugena, który nie tylko przełożył *Ambigua*, ale wspomniane definicje sparafrazował również w swoim *opus magnum* – dialogu *Periphyseon*. Tłumacząc dzieło Maksyma, filozof ten przełożył cytowane definicje, traktując przysłówek $\epsilon\acute{\xi}\omega$ jako określenie wszystkiego ($\tau\omicron\upsilon\ \pi\alpha\nu\tau\omicron\varsigma$). W tłumaczeniu Jana Szkota definicje a) i b) otrzymały brzmienie: „Miejscem jest sam obwód na zewnątrz wszechświata albo samo umieszczenie na zewnątrz wszechświata [*Locus est ipse extra universitatem ambitus, vel ipsa extra universitatem positio*]²², co stoi w jawnej sprzeczności nie tylko z Arystotelesem, ale również z takim autorytetem dla chrześcijańskiego świata jak św. Augustyn, który w *De civitate dei* dowodził wprost, że „poza światem nie ma miejsca”²³.

Napisanie monumentalnego dialogu stanowiło jednak lata pracy, podczas których autor konfrontował się z różnymi pismami, niekiedy rewidując swoje poglądy. Tak właśnie zdarzyło się w przypadku radykalnej koncepcji miejsca kosmosu jako leżącego poza jego granicami. W księdze V wbrew tezie Maksyma Wyznawcy o tym, że miejsce i czas antycypowały stworzenie świata i będą trwały, gdy on się skończy, Eriugena skłania się ku Augustyńskiemu pogładowi, że wraz z przemianami stworzenia przemienią również miejsce i czas. Kategorie te nie są tu już rozumiane jako zewnętrzne względem świata, lecz immanentnie w nim obecne²⁴.

W swoich poglądach na naturę miejsca i czasu Eriugena zainspirował się też innym centralnym dla Maksyma wątkiem. Według greckiego Ojca Kościoła τόπος wraz z czasem (χρόνος) są τὰ ὦν οὐκ ἄνευ, warunkami *sine quibus non* każdego bytu jako pochodzącego od Boga, który jako jedyny, będąc ponad wszel-

²¹ Por. C. Steel, *Maximus Confessor and John Scottus Eriugena on Place and Time*, w: *Eriugena and Creation...*, dz. cyt., s. 290–299.

²² Jan Szkot Eriugena, *Periphyseon. Księga pierwsza*, dz. cyt., s. 188–189.

²³ Św. Augustyn, *Państwo Boże*, XI,5, tłum. W. Kubicki, Kęty 1998, s. 409; por. C. Steel, *Maximus Confessor and John Scottus...*, dz. cyt., s. 296.

²⁴ Jan Szkot Eriugena, *Periphyseon. Liber quintus*, V,1266–1506, wyd. É. Jeaneau, Turnhout 2003, s. 41–48; zob. J. Marenbon, *From the Circle of Alcuin...*, dz. cyt., s. 85–86; C. Steel, *Maximus Confessor and John Scottus...*, dz. cyt., s. 310–313.

kim istnieniem, wymyka się tymże kategoriom²⁵. Choć Jan Szkot przeformułuje nieco w tym punkcie naukę greckiego Ojca, uznając substancję (οὐσία) za niedefiniowalną i tym samym niepodpadającą pod czasoprzestrzenny sposób istnienia stworzonej rzeczywistości oraz nie rozstrzygając kwestii, czy byty duchowe, aniołowie i dusze, istnieją w czasie, zgadza się co do tego, że całość rzeczywistości przed jej ostatecznym powrotem do Boga w pierwotnych przyczynach (*primordiales causae*) podpada pod kategorię „miejsca”²⁶. Ostatecznie Arystotelesowskie uznanie tej kategorii za zewnętrzną granicę oraz w ślad za Maksymem za warunek istnienia, które nie jest boskie, prowadzi Jana Szkota do następującej definicji kategorii *locus*:

Niezależnie od tego, czy ktoś określa to jako miejsce, czy kres, czy granicę, czy określenie, czy opisanie, to oznacza przez to jedno i to samo, to znaczy ograniczenie skończonej natury. I chociaż niektórym wydaje się, że jest wiele rodzajów określić, to przecież należy sformułować jedynie to prawdziwe określenie, które Grecy zwykli nazywać *ousiades*, nasi zaś pisarze definicją istotową²⁷.

Nieco wcześniej zaś to samo ujął krócej:

Miejsce [...] polega na definicji rzeczy [*diffinitiones rerum*], które mogą być określone. Miejsce mianowicie nie jest niczym innym niż określeniem, za pomocą którego każda, bez wyjątku, rzecz zamyka się w pewnych granicach²⁸.

Utożsamiając miejsce z abstrakcyjnym określeniem, Eriugena rozwija intuicję zawartą w cytowanej już anonimowej definicji z kręgu Alkuina, w której niecielesne *locus* służyło oddzieleniu ciała, a tym samym wyróżnieniu konkretnej rzeczy jako jedności. Skoro jednak cała rzeczywistość musi pozostawać w miejscu jako warunku *sine qua non* istnienia poza Bogiem, utożsamienie *locus* z definicją istotową pozwala na objęcie tą kategorią również tego, co niecielesne.

Warto dodać, że różne koncepcje miejsca występują u Eriugeny łącznie. Mimo bezpośredniego określenia *locus* jako idealnej, umysłowej definicji, filozof w *Pe-*

²⁵ Zob. P. Mueller-Jourdan, “Where” and “When” as Metaphysical Prerequisites for Creation in *Ambiguum* 6, w: *Knowing the Purpose of Creation through the Resurrection. Proceedings of the Symposium on St. Maximus the Confessor, Belgrade, October 18–21, 2012*, red. M. Vasiljević, Belgrade 2013, s. 287–296.

²⁶ C. Steel, *Maximus Confessor and John Scottus...*, dz. cyt., s. 308–313.

²⁷ Jan Szkot Eriugena, *Periphyseon. Księga pierwsza*, dz. cyt., s. 195.

²⁸ Tamże, s. 165.

riphyseonie wciąż posługuje się przestrzennym rozumieniem tej kategorii, zgodnie z którym jest ona cielesną granicą. Sam Jan Szkot zdaje sobie zresztą sprawę z wieloznaczności swojego rozumienia kategorii *locus*. Przeformułowując w księdze V stanowisko z początku dialogu i zaprzeczając tezie o zewnętrżność miejsca względem świata, Eriugena czyni zastrzeżenie: „Mówię teraz o miejscu nie w znaczeniu definicji rzeczy, która niezmiennie pozostaje w umyśle, lecz w znaczeniu przestrzeni, w której zawarta jest wielkość ciała”²⁹. Gdy na końcu czasów cała rzeczywistość powróci do swych pierwotnych przyczyn (*causae primordiales*), pozostanie więc w „miejscu” za sprawą posiadania definicji, aczkolwiek nie będzie już w cielesnej przestrzeni tego świata.

5. Wiek X

Choć Eriugena zdecydowanie wyróżnia się spośród myślicieli karolińskich, zarówno pod względem rozmiaru pisarskiej spuścizny, jak i systemotwórczego rozmachu swojej filozofii, nie można zapominać, że oprócz niego w epoce karolińskiej działało wielu mniej znanych i dziś prawie zapomnianych autorów. Uczniowie i kontynuatorzy myśli Jana Szkota tworzyli głównie w prężnie rozwijających się szkołach w Laon i Auxerre³⁰.

Szczegółowe analizy poświęcone kategorii miejsca pojawiają się w jednym z dziesiątowiecznych rękopisów zawierających anonimowe glosy do *Categoriae Decem*, znajdującym się w Bibliotece Narodowej w Paryżu, pod sygnaturą BnF lat. 12949³¹. Na karcie 23v bis komentator wprost nawiązuje do zaczerpniętej od Maksyma Wyznawcy i kontynuowanej przez Eriugenę koncepcji miejsca i czasu jako τὰ ὄν οὐκ ἄνευ, pisząc: „Unaneu id est quibus sine, plus esse quam cathegoria”³². Nieco dalej w rękopisie można odnaleźć krótki traktat *De loco*, precyzyjnie rozwijający różne wspomniane już wątki dotyczące interpretacji

²⁹ Jan Szkot Eriugena, *Periphyseon...*, V, 1347–1349, dz. cyt., s. 43: „Locum nunc dico non rerum definitionem, quae semper manet in animo, sed spatium, quo corporum quantitas extenditur”; tłum. własne.

³⁰ Zob. É. Jeuneau, *Les écoles de Laon et d’Auxerre au IXe siècle*, w: tegoż, *Études érigéniennes*, Paris 1987, s. 57–84.

³¹ Korzystam z wersji zdigitalizowanej: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10542356v/f1.item> (dostęp: 2.06.2022).

³² Por. J. Marenbon, *From the Circle of Alcuin...*, dz. cyt., s. 133.

kategorii miejsca³³. Autor rozpoczyna od analizy potocznych sformułowań zawierających słowo *locus*, takich jak na przykład nazywanie Germanii zimnymi miejscami (*frigida loca*), Libii zaś ciepłymi (*calida*). Dalej jednak przechodzi do rozważania pojawiającego się w *Categoriae Decem* pytania o cielesność lub niecielesność miejsca. Warto przytoczyć rozwiązanie tego problemu:

Miejsce jest zatem postrzegane w ciele, lecz nie należy wierzyć, iż jest ciałem. Jest więc miejsce przestrzeni, którą pewne ciało w swojej szerokości, długości i wysokości obejmuje i może zajmować. Ta zaś przestrzeń nie może się ani pod względem długości, ani szerokości w najmniejszym stopniu rozciągnąć lub ścisnąć, lecz na mocy właściwej dla siebie natury pozostaje [ona] nienaruszona i nietknięta. Należy zauważyć, że wszystko jest w miejscu [a] różne rzeczy pozostają w osobnych [miejscach]. Miejsce tego rodzaju zawsze jest niezmiennie i jeśli to, co w miejscu, przypadnie, miejsce pozostanie nietknięte. Skoro zaś miejsce zawsze jest takiego rodzaju, przepaść nie może³⁴.

Autor tego fragmentu jednoznacznie określa *locus* jako niecielesną przestrzeń zajmowaną przez konkretne ciała. Uwaga o tym, że różne ciała posiadają odrębne miejsca, stanowi rozwinięcie definicji anonimowego autora z czasów Alkuina, wspominającego, że *locus* jest granicą oddzielającą rzeczy.

Mimo iż oryginalny tekst *Fizyki* wciąż nie był na Zachodzie znany, z cytowanego fragmentu bez trudu można wyprowadzić pierwsze cztery z pięciu punktów Arystotelesowskiej definicji miejsca. Wzmianka o „właściwej dla siebie naturze” przestrzeni zajmowanej przez ciało wskazuje ponadto na ścisły związek *locus* z tym, co Eriugena nazwał substancjalną definicją. Stwierdzenie, że gdy ciało przeminie, przestrzeń pozostaje, daje się na gruncie tych wniosków interpretować na dwa sposoby. Po pierwsze, zgodnie z czwartym punktem definicji z *Fizyki*, może chodzić tu o fizyczną przestrzeń, która może zostać opróżniona z konkretnych przedmiotów. Po drugie, na co wskazuje ścisły związek natury

³³ Bibliothèque nationale de France, Paris, BnF lat. 12949, f. 38r–v; por. z edycją tego fragmentu w J. Marenbon, *From the Circle of Alcuin...*, dz. cyt., s. 205–206.

³⁴ Tamże: „Locus igitur in corpore quidem percipitur, sed corpus ipse esse minime credendum. Est ergo locus spatium quo quodlibet corpus in sua latitudine, longitudine, altitudine tenere aut occupare ualet. Hoc autem spatium, sicut nec longitudo aut latitudo extendi aut contrahi minime potest, sed sua natura propria ui integrum ac inuiolatum permanet. Notandum quoque est omne locatum uarietates patitur diuersas. Locus huiusmodi semper incommutabilis est, et si locatum perierit locus integer permanebit. Locus autem quia semper huiusmodi est periri non potest”; tłum. własne.

ciała z konkretnie ukształtowaną przestrzenią, miejsce może przetrwać jako abstrakcyjne określenie, inteligibilna definicja. Wreszcie, biorąc pod uwagę sposób, w jaki Eriugena płynnie przechodził między różnymi znaczeniami kategorii *locus*, obie interpretacje mogą okazać się równie trafne.

Warto na koniec powrócić do poematu Odon. Pośredni spadkobierca myśli Eriugeny, uczeń Remigiusza z Auxerre, a następnie opat Cluny, umieszcza kategorię τόπος wśród czterech podstawowych własności, które Stwórca nadał całemu stworzeniu. Nauka ta zawarta została w lakonicznej formule, składającej się z serii zapisanych alfabetem łacińskim słów greckich: „Hic topon atque usian telon [principium] dat rebus et archin”³⁵. Odon zdaje się wyróżniać w ten sposób „miejsce” spośród pozostałych kategorii, stawiając je na równi jedynie z substancją (οὐσία) oraz początkiem (ἀρχή) i celem (τέλος) – podstawowymi pojęciami neoplatońskiej metafizyki, opartej na dynamicznym postrzeganiu rzeczywistości, która pochodzi od Boga i do Niego powraca. Zaraz po cytowanym na początku artykułu fragmencie poświęconym „miejsцу świata” Odon dodaje refleksję kosmologiczną:

Jakie więc jest miejsce świata, poza którym nic nie ma?
Cały mechanizm świata wyjaśni jajka figura,
Może nie całkiem dokładnie, ale da obraz częściowy.
Ziemię otacza powietrze, wokół którego jest niebo,
Tak jak skorupka otacza białko, ono zaś – żółtko.
Ziemia żółtkiem, białkiem – powietrze, niebem – skorupka³⁶.

To symboliczne ukazanie kosmosu jako jajka, dla którego niewątpliwą inspiracją było dzieło *De nuptiis Philologiae et Mercurii* Marcjana Kapelli wraz z dziewięciowiecznymi glosami, można postrzegać jako pewien rodzaj definicji³⁷. Pytanie o „miejsce świata” w obliczu niemożliwości wskazania jego zewnętrznej

³⁵ Odon z Cluny, *Odonis Abbatis Cluniacensis Occupatio*, I,16, dz. cyt., s. 3.

³⁶ Tamże, I,32–37, s. 3–4: „Quid locus est mundo, qui extra se nil habet, ergo? / Scemate fors ovi pateat tibi machina mundi; / Non satis expressam, sed dat pro parte figuram / Aer humum claudit, caelum hunc altrinsecus ambit / Testa ovi glaram croceum ambit et ipsa liquorem: / Testa sit ergo polus, glara aer, humus liquor ille”.

³⁷ Na temat wyobrażeń świata w karolińskich glosach do dzieła Marcjana Kapelli zob. B.S. Eastwood, *Ordering of Heavens. Roman Astronomy and Cosmology in the Carolingian Renaissance*, Leiden 2007, s. 194–211; fragment ten szerzej komentuję w A. Żrebiec, *Topon atque usian...*, dz. cyt.

granicy staje się *de facto* pytaniem o „wyjaśnienie”, ukazanie ogólnej struktury, stanowiącej jednocześnie nadany przez Stwórcę porządek.

6. Wnioski

W refleksji nad kategorią *locus* w czasach karolińskich na pierwszy plan wyłaniają się co najmniej cztery podstawowe interpretacje, które niesprzecznie współistnieją ze sobą. Po pierwsze, miejsce utożsamione jest z Arystotelesowską kategorią „gdzie” jako jednym z powszechnych określeń, które można orzekać o rzeczach. Po drugie, zgodnie z definicją z *Fizyki*, znanej w nieco uproszczonej wersji najpierw przez *Categoriae Decem*, a następnie dzięki pracom translatorskim Jana Szkota, „miejsce” stanowi zewnętrzną granicę, to, co „bezpośrednio otacza to, czego jest miejscem”. Po trzecie, kategoria *locus* obok *tempus* uważana była, w ślad za Maksymem Wyznawcą, za warunek *sine qua non* istnienia wszystkiego, co bytuje w oderwaniu od swego Boskiego Stwórcy, stając się zarazem czynnikiem jego uporządkowania (θέσις). Wreszcie, zgodnie z koncepcją Eriugeny, miejsce stanowi synonim abstrakcyjnej, intelektualnej definicji.

Zaprezentowane rozważania ukazują wyraźnie, że kategoria „miejsca” jako geometryczna granica, warunek *sine qua non* bytowania nie tylko cielesnej, ale i duchowej rzeczywistości, a także substancjalna definicja stała w czasach karolińskich w centrum całej problematyki filozoficznej. Badanie rzeczywistości stanowiło jednocześnie uchwytowanie *locus* rzeczy, ich określenia, ograniczenia i definicji, a tym samym właściwego uporządkowania w harmonijnie ukształtowanym przez Stwórcę świecie.

Bibliografia

Źródła

Alkuin, *De dialectica*, w: *Patrologia Latina*, t. 101, wyd. J.P. Migne, Paris 1863, kol. 951D–976B (wydanie polskie: Alkuin z Yorku, *O dialektyce*, tłum. M. Michałowska, w: *Człowiek i świat wokół niego. Studia z filozofii średniowiecznej*, red. M. Manikowski, Instytut Filozofii UWr, Wrocław 2008, s. 109–117).

- Anonymi Paraphrasis Themistianae (Pseudo-Augustini Categoriae Decem)*, wyd. L. Minio-Paluello, w: *Aristoteles Latinus*, I.1–5. *Categoriae vel Praedicamenta*, Desclée de Brouwer, Bruges 1961, s. 129–175.
- Aristotelis Categoriae et Liber de Interpretatione*, wyd. L. Minio-Paluello, Oxford University Press, Oxford 1949, <https://doi.org/10.1093/oseo/instance.00259049>.
- Arystoteles, *Fizyka*, tłum. K. Leśniak, w: tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. 2, PWN, Warszawa 1990, s. 7–204.
- Augustyn św., *Państwo Boże*, tłum. W. Kubicki, Antyk, Kęty 1998.
- Bibliothèque nationale de France, Paris, BnF lat. 12949, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10542356v/f1.item>.
- Izydor z Sewilli, *Etymologiarum sive originum libri XX*, wyd. W.M. Lindsay, t. 1–2, E typographeo Clarendoniano, Oxford 1911.
- Jan Szkot Eriugena, *Periphyseon. Księga pierwsza*, tłum. A. Kijewska, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2009.
- Jan Szkot Eriugena, *Periphyseon. Liber quintus*, wyd. É. Jeauneau, Corpus christianorum continuatio mediaevalis 165, Brepols, Turnhout 2003.
- Maximos Confessor, *The Ambigua*, t. 1–2, wyd. i tłum. N. Constat, Harvard University Press, Cambridge, MA 2014.
- Odon z Cluny, *Odonis Abbatis Cluniacensis Occupatio*, wyd. A. Swoboda, B.G. Teubneri, Lipsiae 1900 (wydanie polskie: Odon z Cluny, *Occupatio*, tłum. E. Buszewicz, „Źródła Monastyczne”, t. 98, cz. 3, Tyniec, Kraków [w druku]).
- Porfiriusz z Tyru, *Porphyrii isagoge et in Aristotelis categorias commentarium*, wyd. A. Busse, Reimer, Berlin 1887, <https://doi.org/10.1515/9783111621401>.

Opracowania

- Białas K., *Ideał mnicha czy ideał człowieka? Myśl antropologiczna w Occupatio Odon z Cluny*, w: Odon z Cluny, *Occupatio*, tłum. E. Buszewicz, „Źródła Monastyczne”, t. 98, cz. 1, Tyniec, Kraków [w druku].
- Eastwood B.S., *Ordering of Heavens. Roman Astronomy and Cosmology in the Carolingian Renaissance*, Brill, Leiden 2007, <https://doi.org/10.1163/ej.9789004161863.i-453>.
- Erismann Ch., *Between Greek and Latin: Eriugena on Logic*, w: *A Companion to John Scottus Eriugena*, red. A. Guui, Brill, Leiden 2020, s. 93–110, https://doi.org/10.1163/9789004399075_006.

- Jeauneau É., *Les écoles de Laon et d'Auxerre au IXe siècle*, w: tegoż, *Études érigéniennes*, Études Augustiniennes, Paris 1987, s. 57–84.
- Jeauneau É., *Jean Scot Érigène et le Grec*, „Archivum Latinitatis Medii Aevi” 1978, t. 41, s. 5–50.
- Marenbon J., *Early Medieval Philosophy (480–1150). An Introduction*, Routledge, London–New York 1988, <https://doi.org/10.4324/9780203313879>.
- Marenbon J., *Eriugena and the ‘Categoriae Decem’*, w: *Eriugena. Studien zu seinen Quellen*, red. W. Beierwaltes, Carl Winter – Universitätsverlag, Heidelberg 1980, s. 117–134.
- Marenbon J., *Eriugena, Aristotelian Logic, and the Creation*, w: *Eriugena and Creation. Proceedings of the Eleventh International Conference on Eriugenian Studies, Held in Honor of Edouard Jeauneau, Chicago, 9–12 November 2011*, red. W. Otten, M.I. Allen, Brepols, Turnhout 2014, s. 349–368, <https://doi.org/10.1484/M.IPM-EB.1.102067>.
- Marenbon J., *From the Circle of Alcuin to the School of Auxerre. Logic, Theology, and Philosophy in the Early Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge 1981, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511562327>.
- Minio-Paluello L., *Praefatio*, w: *Aristoteles Latinus*, I.1–5. *Categoriae vel Praedicamenta*, Desclée de Brouwer, Bruges 1961, s. IX–XCVI.
- Mueller-Jourdan P., “Where” and “When” as Metaphysical Prerequisites for Creation in Ambiguum 6, w: *Knowing the Purpose of Creation through the Resurrection. Proceedings of the Symposium on St. Maximus the Confessor, Belgrade, October 18–21, 2012*, red. M. Vasiljević, Sebastian Press, Belgrade 2013, s. 287–296.
- Rorem P., *Eriugena’s Commentary on the Dionysian “Celestial Hierarchy”*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 2005.
- Steel C., *Maximus Confessor and John Scottus Eriugena on Place and Time*, w: *Eriugena and Creation. Proceedings of the Eleventh International Conference on Eriugenian Studies, Held in Honor of Edouard Jeauneau, Chicago, 9–12 November 2011*, red. W. Otten, M.I. Allen, Brepols, Turnhout 2014, s. 291–318, <https://doi.org/10.1484/M.IPM-EB.1.102065>.
- Żrebic A., *Topon atque usian telon dat rebus et archin. Bóg, świat i kategorie w Occupatio I,1–63*, w: Odon z Cluny, *Occupatio*, tłum. E. Buszewicz, „Źródła Monastyczne”, t. 98, cz. 2, Tyniec, Kraków [w druku].

Streszczenie

W czasach karolińskich kategoria „miejsca” (*locus*) stanowiła jedno z kluczowych pojęć filozofii. Punktem wyjścia rozważań na ten temat była przypisywana św. Augustynowi parafraza Arystotelesowskich *Kategorii: Categoriae Decem*. W wieku IX za dodatkowe źródło służyły przetłumaczone przez Jana Szkota Eriugene pisma Maksyma Wyznawcy. Opierając się na wspomnianych źródłach, autorzy, tacy jak Alkuin, Eriugena, Odon z Cluny i liczni pomniejsi, nieznanymi z imienia glosatorzy, wypracowali cztery sposoby rozumienia kategorii *locus*, które – choć niezależne od siebie – nierzadko pojawiały się w tekstach równoległe. Po pierwsze „miejsce” jako kategoria stanowiło jeden z predykatów powszechnie odnoszących się do rzeczywiścieści. Po drugie, zgodnie z Arystotelesowską definicją z *Fizyki*, „miejsce” oznaczało zewnętrzną granicę bezpośrednio okalającą daną rzecz. Po trzecie, w ślad za Maksymem Wyznawcą *locus* identyfikowane było z warunkiem koniecznym istnienia, kategorią, której wymyka się jedynie Bóg. Wreszcie Eriugena utożsamiał *locus* z definicją istotową, będącą określeniem nie tylko cielesnej, ale również duchowej rzeczywiścieści.

Słowa kluczowe: miejsce, przestrzeń, kategorie, *Categoriae Decem*, Eriugena, Odon z Cluny

Summary

Locus as Diffinitio: Understanding of the Category of Place in the Carolingian Era

The category of place was a crucial philosophical concept during the times of the Carolingians. The main source that was read at that time was the paraphrase of Aristotle's *Categories* called *Categoriae decem*, which was thought to be the work of Saint Augustine. In the middle of the 9th century, the treatise *Ambigua in Iohannem* by Maximus the Confessor, translated by John Scottus Eriugena, became the second influential work on that matter. Carolingian writers, like Alcuin, Eriugena, Odo of Cluny, and several other anonymous authors, understood the category of place in four different ways, which do not exclude each other and

were often mentioned together. Firstly, they identified *locus* with one of Aristotle's categories, as a general predicate. Secondly, they understood it in the manner of the Aristotelian definition in *Physics* as "the immediate container of that of which it is place" (see *Physics* IV.4). Thirdly, under the influence of Maximus, place was interpreted as a necessary condition of every existence, except the existence of God. Finally, Eriugena identified *locus* with a substantial definition, which characterized not only the corporal but also the spiritual reality.

Key words: place, space, categories, *Categoriae decem*, Eriugena, Odo of Cluny